

Комунікативні ролі автора та оповідача як репрезентація категорії адресантності в художньому дискурсі

А. М. Кіщенко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Paper received 27.08.17; Accepted for publication 03.09.17.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню комунікативної позиції мовця в українському постмодерністському художньому дискурсі. Схарактеризовано образ автора та категорію адресанта як домінантні параметри художнього дискурсу, визначено особливості реалізації комунікативної ролі автора та оповідача в постмодерністському художньому дискурсі. Представлено комунікативні позиції автора в основному і допоміжному художньому тексті, визначено роль мовця в частинах дискурсу, що мають різну прагматичну спрямованість. Проаналізовано вербальні засоби вираження комунікативної ролі автора в художньому дискурсі та проілюстровано висновки прикладами з творів сучасних українських письменників.

Ключові слова: комунікативна роль, художній дискурс, категорія адресантності, автор, оповідач.

Вступ. Дослідження художнього дискурсу належать до актуальних лінгвістичних проблем, зважаючи на принципово новий підхід до аналізу традиційного мовного матеріалу. Пріоритет дискурсоцентризму, що уможливило розгляд художнього тексту як складника акту художньої комунікації, який реалізований у мовленнєвій взаємодії між мовцем-автором та адресатом-читачем, змінює наукові акценти з лінгвостилістики на лінгвопрагматику. Відповідно в центрі уваги науковців постають категорійні параметри тексту і дискурсу, серед яких однією з найважливіших є категорія адресантності, що охоплює вербальні репрезентації образу автора, наратора і персонажів художнього дискурсу. Лінгвопрагматичне потрактування категорії адресантності зумовлює скерування дослідження як на внутрішньотекстові засоби виявлення оповідного мовлення та ролі оповідача в художньому тексті, так і на засоби вираження комунікативної позиції автора в художній комунікації. Особливо важливою є позиція автора в сучасній постмодерністській прозі, де автор і наратор виконують ключові комунікативні ролі, орієнтуючись на спілкування з читачем. Якщо позицію читача як активного співучасника створення, сприйняття та інтерпретації художнього дискурсу було висвітлено ґрунтовно (М. Бахтін, У. Еко, В. Борботько, М. Зубрицька, Ю. Крістева, О. Воробйова, О. Селіванова, О. Назаренко та ін.), то авторська комунікативна роль потребує додаткової уваги через здебільшого традиційне потрактування в межах теорії тексту і лінгвостилістики.

Стислий огляд публікацій з теми. Дискурсивний статус художнього тексту в лінгвістичних розвідках ґрунтовно висвітлено у світлі теорії діалогізму та комунікативної сутності художньої взаємодії (Дж. Сьорль, Ю. Крістева, Н. Кондратенко, М. Макаров, Т. Плеханова та ін.). Образ автора, проаналізований у працях В. Виноградова, набув трансформації та отримав категорійний статус, з огляду на це в центрі уваги дослідників постають категорії образу автора (Л. Бабенко, Ю. Казарін, О. Новиков), модальності (В. Кухаренко), суб'єктності (Н. Болотнова), адресантності (О. Селіванова), інтерперсональності (Н. Кондратенко) тощо. Так, О. Новиков наголошує на тому, що образ автора є «домінантою художнього тексту» [7, с. 14]. Натомість Т. Плеханова пов'язує визначення образу автору з «монологічною поетиною» [8, с. 114], тобто такою, що ґрунтується на ро-

зумінні художнього тексту як компоненту художньої комунікації. Проте потужність комунікативної позиції автора-мовця в дискурсі довів ще Е. Бенвеніст, який зазначав, що «мова можлива лише тому, що кожний мовець представляє себе як суб'єкта» [1, с. 294]. Розвиток лінгвопрагматики спричинив залучення до аналізу авторської позиції в художньому тексті понять комунікативної ролі (Т. Винокур, Й. Стернін, Н. Формановська та ін.) і скерував вивчення художньої комунікації в бік стратегій і тактик взаємодії автора з читачем. У центрі нашої уваги – комунікативні ролі автора та оповідача в постмодерністському художньому дискурсі, що мають різноманітні форми вербального втілення.

Мета статті – виявити специфіку реалізації категорії адресантності в українському постмодерністському художньому дискурсі в комунікативних ролях автора та оповідача. Мета зумовила розв'язання таких завдань дослідження: визначити текстово-дискурсивну категорію адресантності як реалізацію образу автора в постмодерністському художньому дискурсі; схарактеризувати позиції автора й оповідача в художній комунікації; представити основні мовні засоби репрезентації комунікативних ролей (далі – КР) автора й оповідача в художньому дискурсі.

Матеріалом дослідження слугували прозові твори сучасних українських письменників-постмодерністів Ю. Андруховича, С. Жадана, В. Єшкілева, Ю. Іздрика, І. Карпи, Л. Дереша та ін.

Методи дослідження ґрунтуються на принципі дискурсоцентризму, поєднаному з антропоцентризмом, що зумовило пріоритетне застосування лінгвопрагматичної методології. Основними використаними в дослідженні методами, є інтерпретативний аналіз, лінгвопрагматичний аналіз та елементи інтенційного аналізу.

Результати та їхнє обговорення. Виокремлення текстової категорії адресантності зумовлено обґрунтуванням комунікативної природи художнього тексту. Дослідники визначають комунікативність як окрему категорію тексту: так, Г. Золотова зараховує цей параметр до категорійних ознак на підставі суспільно-комунікативного призначення тексту та «приналежності його до форм суспільно-мовленнєвої діяльності» людини [3, с. 338]. Визначення комунікативної сутності художнього тексту є наслідком потрактування процесу створення та сприйняття художнього тво-

ру як спілкування між автором і читачем, що зумовлює й актуалізацію чинника автора як суб'єкта, який ініціює мовленнєвий процес.

На позначення категорії тексту, що визначає авторську комунікативну позицію, в лінгвістиці існують різноманітні концепції. Традиційно роль мовця у повідомленні пов'язують із граматичною категорією модальності, зокрема суб'єктивної, основними засобами вербалізації якої є модальні конструкції – вставні слова, словосполучення і речення. В. Кухаренко вважає модальність категорією тексту, оскільки текст є «результатом суб'єктивного авторського осмислення дійсності і, природно, відображає не просто світ, але світ, побачений очима автора» [6, с. 83]. О. Селіванова вважає антропоцентричність текстовим категорійним параметром та подрібнює її на підкатегорії адресантності й адресатності [9, с. 228]. Н. Кондратенко виокремлює категорію інтерсуб'єктивності, у межах якої розрізняє підкатегорії адресата та адресанта [5, с. 29].

Ми послуговуємося поняттям категорії адресантності на позначення всіх форм репрезентації позиції мовця в художньому дискурсі – автора, оповідача та персонажів. У постмодерністському художньому дискурсі категорія адресантності передусім представлена КР автора й наратора (оповідача), що не є тотожними. Реальний автор функціонує в тексті як оповідач, його образ не збігається з письменником, який створює текстову реальність. Зважаючи на це, невідповідність реального автора та текстового образу автора зумовлює звернення до різних комунікативних позицій учасників художньої комунікації. У цьому процесі розрізняємо, по-перше, позицію внутрішньотекстового (але не реального) автора, і, по-друге, позицію оповідача, що є репрезентантами категорії адресантності.

КР автора представляє реалізацію комунікативної поведінки мовця, який є втіленням авторської позиції, внутрішньотекстовим автором, створювачем художньої реальності. Безумовно, КР автора не вказує на репрезентацію реального письменника в дискурсі, навіть якщо зафіксовано елементи автобіографізму. Будь-який суб'єкт дискурсивного простору не належить реальності, тому що реальний автор спілкується з реальними читачами опосередковано – саме через внутрішньотекстового автора, за допомогою його КР, що представлена в основному тексті художнього дискурсу на рівні авторських відступів і коментарів. Так, наявність у художньому дискурсі таких структурних частин, як «авторський відступ», «від автора» тощо, що становлять єдине ціле з основним текстом, вважаємо вираженням КР автора, напр.: *Від автора (каденція і кода). Здається, мені таки не вдалося уникнути певної елегійності та ностальгійності, описуючи справжні-несправжні часи, минулі події та неіснуючих людей (...)* (Ю. Іздрик. Флешка. 2 GB). Йдеться не про структурні компоненти, відокремлені від тексту, а про «розривання» текстової тканини авторськими ремарками. Мовець-автор виконує КР не лише суб'єкта спілкування та ініціатора діалогу з читачем, а й наголошує на своїй креативній функції. За таких умов внутрішньотекстовий автор взаємодіє з читачами, звертаючись до них безпосередньо та організуючи процес взаємодії, напр.: *Зуважу на всяк випадок: усі*

персонажі, всі дійові особи цього твору є вигаданими, а будь-які співпадіння в іменах чи схожість у ситуаціях – випадковими. Це тільки мені, одному з її співучасників, вони можуть помилково здаватися іншими, не випадковими і не вигаданими, а страшенно близькими і справжніми, ніби це, єдино можливе життя (Ю. Андрухович. Таємниця). КР мовця в цьому разі є роллю співтворця та співучасника художнього дискурсу.

КР реалізована не лише в основному тексті твору, а й в елементах допоміжного тексту. І. Колегаєва, характеризуючи структурно-цільову гетерогенність тексту наголошує на тому, що «різні частини тексту здатні виконувати різні прагматичні настанови в загальному комунікативному завданні» і пропонує вживати на позначення цілісного текстового утворення термін «мегатекст» [4, с. 74]. Мегатекст охоплює як основний текст, так і елементи різної прагматичної спрямованості – передмову, коментарі, присвяту тощо, напр.: *...Цю книжку ми творимо разом. Тому я запрошую вас, мої дорогі читачі, до активної співтворчості, до спільного сновидіння, в яке може перетворитися ця оповідь* (Л. Дереш. Намір! Передмова). Передмова звернена до реальності, вона виходить поза межі тексту, тому реальний автор здатний звернутися до читачів з її допомогою. У постмодерністському художньому дискурсі допоміжний текст належить до важливих засобів вираження КР автора, це основний спосіб репрезентації авторської позиції. Натомість КР реального автора репрезентована в передмові, післямові, коментарях (примітках) та присвяті, напр.: *Усі персонажі і події є овочами авторської уяви. Автор не відповідальний за випадкові збіги та подібності* (В. Єшкілев. Пафос). У допоміжному тексті мовець-автор одночасно і спілкується з читачами, і дистанціюється від них, відмежовуючи себе від внутрішньотекстового автора. Вважаємо, що в основному тексті мовцем є внутрішньотекстовий автор, а в допоміжному тексті – реальний автор.

Реальний автор представлений і в такому текстовому елементі, як анотація. Так, у виданні роману Л. Дереша «Архе» на звороті титульної сторінки та після випускових відомостей представлений такий текст (наводимо зі збереженням графічної репрезентації):

ОБЕРЕЖНО! Даний текст самоусвідомлюється. Архетипові формати:

- звичайний режим уваги;
- стан зміненої свідомості тексту;
- **розширене сприйняття текстом читача;**
- **СТАН ГОТОВНОСТІ;**
- розчинення смислів.

Надмірна концентрація уваги на Об'єктах може призвести до короткотривалих емоційних коливань. Не розглядати за кермом (Л. Дереш. Архе).

Це авторський варіант анотації до виданого твору, що перегукується з назвою та має змістові паралелі з основним текстом. При цьому графічні засоби впливу на читача підпорядковані загальній авторській інтенції – зорієнтувати адресата в текстовій реальності, звідси й поєднання курсивного, напівжирного, розрізженого накреслення та прописних літер. У такий спосіб графічна репрезентація тексту «занурює» читача у світ візуальної прози – тексту, що має поліко-

дову природу.

Отже, КР автора скерована на дві комунікативні позиції – внутрішньотекстового та реального автора, що мають різні засоби вербального вираження.

КР оповідача характерна для художнього наративу, що в постмодерністському дискурсі репрезентований авторським мовленням. С. Бирик розглядає оповідність художнього твору як ознаку «співвіднесеності мови автора (оповідача) та мови персонажа», що забезпечує «змістову, композиційну та мовно-естетичну цілісність у процесі розгортання цілісного повідомлення» тощо [2, с. 27]. Художній нарратив передбачає пріоритетну форму оповіді від 1-ої особи оповідача, КР якого є виявом внутрішнього текстового мовця-автора, напр.: *Гаразд, я справді можу багато чого закинути цій цивілізації, і то без жодного зла, просто так – задля обміну інформацією, сказати б, але справа не в мені, я далекий від того, чим ви займаєтесь, я навіть програму телепередач ніколи не читаю, пишатися тут, можливо, і немає чим, але все ж* (С. Жадан. Біг мак). Суб'єктивність авторського мовлення в художньому наративі постає як втілення точки зору оповідача, звідси й використання Я-форм і засобів інтимізації викладу інформації. Мовець-оповідач тут виступає як втілення образу автора, напр.: *Я завжди вважав себе людиною, яка не має справжньої потреби щось писати* (Т. Прохасько. Як я перестав бути письменником).

При цьому граматичні форми текстотворення охоплюють і займенниково-дієслівні конструкції 2-ої та 3-ої особи, зокрема характерною вважаємо презентацію «авторського діалогу» (Т. Плеханова), представленого насамперед автокомунікативними формами, напр.: *Ти гадав, Отто фон Ф., поплівшись у хвості за старими галичанськими уявленнями, що пивбар – це обов'язково затишина і суха печера на старовинній брукованій вуличці, де на вивісі симпатичний Чортик із округлим від зловживань кендюшом, де тьмяне світло, неголосна музика, а кельнер вживає незбагненне словосполучення «прошу пана»? (Ю. Андрухович. Московіада). Такий тип викладу характерний для розмови оповідача-персонажа із самим собою, тому вжито форми 2-ої особи, питальні речення і звертання, а мовлення має характер власне питальних речень, тобто створено діалогічну взаємодію, навіть за відсу-*

тності відповідей на поставлені запитання. Автокомунікація оповідача-персонажа із самим собою є специфічним засобом внутрішнього мовлення, характерним саме для постмодерністського дискурсу, що посилює діалогічність останнього.

КР оповідача представлена й модальними синтаксичними конструкціями, широко використаними в постмодерністському дискурсі, напр.: *Його продовжує тіло скоцюрбилося на підлозі. Очі-щілини (закрыті). Рот їм паралельно вигнутий (відкритий). В динаміках колошкаться Мерелін Менсон. Музика малих дітей і янголів (чит. мою лекцію «Мас-культ у житті незрілої особистості) (І. Карпа. 50 хвилин трави). У цьому разі вставлені синтаксичні конструкції, що передають додаткові повідомлення, містять авторські зауваження та коментарі. У постмодерністському дискурсі текст переважаний вставленими елементами, що за обсягом можуть дорівнювати або перевищувати основний текст, тобто засоби вираження суб'єктивної модальності виконують пріоритетну роль порівняно з основним нарративом. Вставлені й вставні синтаксичні конструкції увиразнюють змістову багатшаровість тексту, виражаючи позицію КР оповідача, напр.: *Однак не було ще ні грошей (принаймні у мене), ані штанів, а я прийшов до тьми в калюжі крові, облитий спиртом (той спирт мені, непритомному, навіщоось заливали до рота) (В. Шкляр. Ключ). Оповідне мовлення тут контамінує вираження КР автора та оповідача за рахунок суміщення двох шарів розгортання художнього наративу. КР оповідача як наближається до позиції внутрішньотекстового автора, так і дистанціюється від неї, збігаючись з персонажною позицією.**

Висновки. Художній постмодерністський дискурс реалізує категорію адресантності як одну з домінуючих, що охоплює КР автора та оповідача. КР автора не тотожна реальному автору навіть за умов автобіографічних збігів та представлена виявами КР внутрішньотекстового та реального автора. Перший вияв зафіксовано в основному тексті, а другий – в елементах допоміжного тексту. КР оповідача представлена в авторському мовленні оповідного типу та має займенниково-дієслівні форми репрезентації в монологічному викладі, а також в синтаксичних конструкціях вставного і вставленого характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
2. Бирик С. П. Оповідність в українській художній прозі [монографія] / С. П. Бирик. – К.; Луганськ: Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – 288 с.
3. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
4. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Колегаева. – Одесса: ОГУ им. И. И. Мечникова, 1991. – 122 с.
5. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу: [монографія] / Н. В. Кондратенко; [за ред. К. Г. Городенської]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 328 с.
6. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 272 с.
7. Новиков Л. А. Художественный текст и его анализ / Л. А. Новиков. – [2-е изд., испр.]. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
8. Плеханова Т. Ф. Дискурс-анализ текста: [пособ. для студентов вузов] / Т. Ф. Плеханова. – Мн.: ТетраСистемс, 2011. – 368 с.
9. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: [монограф. учебн. пособие] / Е. А. Селиванова. – К.: ЦУЛ; Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.

REFERENCE

1. Benvenist E. General Linguistics / E. Benvenist. – M.: Progress, 1974. – 446 p.
2. Vybyk S. P. Relevance in the Ukrainian literary prose / S. P. Bybyk. – K.; Lugansk: Taras Shevchenko National University, 2010. – 288 p.
3. Zolotova G. A. Communicative Aspects of Russian Syntax /

- G. A. Zolotova. – M. : Nauka, 1982. – 368 p.
4. Kolegayeva I. M. Text as a unit of scientific and artistic communication / I. M. Kolegayeva. – Odessa : OGU by I. Mechnikov, 1991. – 122 p.
 5. Kondratenko N. V Syntax of Ukrainian Modernist and Postmodern Artistic Discourse: [monograph] / N. V. Kondratenko. – K. : Vydavnychy dim Dmytra Buraho, 2012. – 328 p.
 6. Kukhareno V. A. Interpretation of the text / V. A. Kukhareno. – Vinnytsya : Nova knyha, 2004. – 272 p.
 7. Novikov L. A. Artistic text and its analysis / L. A. Novikov. – M. : Yeditorial URSS, 2003. – 304 p.
 8. Plekhanova T. F. Discourse-analysis of the text / T. F. Plekhanova. – Mn. : TetraSistems, 2011. – 368 s.
 9. Selivanova Ye. A. Fundamentals of the linguistic theory of text and communication / Ye. A. Selivanova. – K. : TSUL ; Fitosotsiotsentr, 2002. – 336 s.

The communicative roles of the author and the narrator as representations of the category of value orientation in literary discourse

A. M. Kishchenko

Abstract. The article is devoted to the research of the communicative position of the addressee in the Ukrainian postmodern literary discourse. The image of the author and the speaker category as the dominant parameters of literary discourse is characterized, features of realization of the communicative role of the author and the narrator in postmodern literary discourse are determined. Present communicative positions of the author in the main and auxiliary text of the work, determined the role of the addressee in parts of the discourse, having a different pragmatic orientation. The verbal means of expressing the communicative role of the narrator in the literary discourse is analyzed and the conclusions are illustrated with examples from the works of contemporary Ukrainian writers.

Keywords: *communicative role, literary discourse, category of addressee, author, narrator.*

Коммуникативные роли автора и наратора как репрезентанты категории адресантности в художественном дискурсе

А. М. Кищенко

Аннотация. Статья посвящена исследованию коммуникативной позиции говорящего в украинском постмодернистском художественном дискурсе. Охарактеризован образ автора и категория адресанта как доминантные параметры художественного дискурса, определены особенности реализации коммуникативной роли автора и рассказчика в постмодернистском художественном дискурсе. Представлены коммуникативные позиции автора в основном и вспомогательном тексте произведения, определена роль говорящего в компонентах дискурса, имеющих различную прагматическую направленность. Проанализированы вербальные средства выражения коммуникативной роли рассказчика в художественном дискурсе и проиллюстрированы полученные выводы примерами из произведений современных украинских писателей.

Ключевые слова: *коммуникативная роль, художественный дискурс, категория адресантности, автор, рассказчик.*